

Η σύνδεση της προσχολικής εκπαίδευσης του Froebel με το προκαταρκτικό μάθημα του Johanne's Itten στο Bauhaus Οι επιρροές της διδακτικής του στη μοντέρνα τέχνη και αρχιτεκτονική

Κατερίνα Κοκκινάκη

Καθηγήτρια εικαστικών, Υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής ΠΑΔΑ
catykatis@gmail.com

Περίληψη

Ο Friedrich Froebel, πριν τρεις αιώνες, έκανε μια δυναμική εισαγωγή στην προσχολική ζωή του παιδιού, με μεθόδους οι οποίες θεωρούνται, ακόμα και τώρα, οι πιο σύγχρονες, όπως το παιχνίδι, η αυτενέργεια αλλά και η σύνδεση του νηπίου με τον φυσικό κόσμο και η συνειδητοποίηση της οντότητας του μέσω ενός συστήματος ενεργοποίησης των αισθήσεων του. Έναν αιώνα αργότερα ιδρύεται η ακαδημία του Bauhaus και εισάγει τους σπουδαστές στο πρόγραμμα της σχολής με μια παρόμοια παιδαγωγική προσαρμοσμένη σε ενήλικες. Ο Johannes Itten στο προκαταρκτικό μάθημα του Bauhaus συστήνει τους σπουδαστές στα οπτικά και απτικά στοιχεία της τέχνης με παιγνιώδεις ασκήσεις, δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στη πολυαισθητηριακή αντίληψη αλλά και στα γεωμετρικά στοιχεία της φύσης, στην ανάλυση του χρώματος και τη σύνθεση. Ο Itten, έχοντας υπάρξει μαθητής του Froebel φέρνει τις παιδαγωγικές ιδέες του και τις εφαρμόζει στην ακαδημία δημιουργώντας αναταραχή με τις καινοτόμες μεθόδους του στην εικαστική εκπαίδευση. Το Bauhaus, η πιο σύγχρονη και μεταρρυθμιστική σχολή απαρτίζεται από εικαστικούς και αρχιτέκτονες, καθηγητές και μαθητές, οι οποίοι θα σχηματίσουν τους πυλώνες της μοντέρνας αισθητικής. Τα βασικά χαρακτηριστικά και το περιεχόμενο της παιδαγωγικής του Froebel θα συναντηθούν με τις μεγάλες ιδέες της μοντέρνας τέχνης, όπως η γεωμετρία, η σύνθεση, η αφαίρεση, η απλοποίηση, η ανάλυση των στοιχείων, αλλά, επίσης, και με όρους, όπως αισθητική εμπειρία, συναίσθηση, ενσυναίσθηση και πολυαισθητηριακή αντίληψη.

Λέξεις-κλειδιά: Friedrich Froebel, Φρομπελιανά νηπιαγωγεία, Σύγχρονη τέχνη και παιδί, Bauhaus, Johannes Itten.

1. Εισαγωγή

Μελετώντας τα «Δώρα και τα Επαγγέλματα» του Froebel, μια σειρά από έξυπνα επινοήματα, συσκευές και δραστηριότητες οι οποίες αποσκοπούν στη γνωριμία των παιδιών με τις φυσικές μορφές και τις αρμονίες της φύσης, είναι ξεκάθαρη η πετυχημένη προσπάθεια που έχει συμβεί για την απλοποίηση της νοητής γεωμετρίας των πραγμάτων, φυσικών και μη. Κάποιος εικαστικός καλλιτέχνης της μοντέρνας τέχνης και ειδικά διδασκων της σχολής του Bauhaus μπορεί και να τον ζήτησε για τις επινοήσεις του αλλά και τη σύγχρονη ματιά του να προοιωνίσει ουσιαστικά τα στοιχεία αυτά που απαρτίζουν τη σύγχρονη τέχνη από τον κυβισμό και μετά.

2. Η παιδαγωγική του Froebel

2.1. Ο Friedrich Froebel και το σύγχρονο Κίνημα του Νηπιαγωγείου

Ο Friedrich Froebel υπήρξε μία από τις πιο σημαντικές προσωπικότητες στον χώρο της παιδαγωγικής θεωρίας και δημιουργός ενός από τα πιο πρωτοποριακά εκπαιδευτικά συστήματα, ιδρύοντας το σύγχρονο Κίνημα του Νηπιαγωγείου. Στα πενήντα πέντε του, το έτος 1837, ίδρυσε το πρώτο σχολείο για μικρά παιδιά στο Bad Blankenburg της Γερμανίας.

Πριν από αυτό δεν προβλεπόταν κάποια εκπαίδευση για τα παιδιά κάτω των 7 ετών, διότι εκείνη την εποχή πίστευαν ότι τα παιδιά αυτών των μικρών ηλικιών δεν είχαν την ικανότητα να αποκτήσουν κοινωνικές ή πνευματικές δεξιότητες.

Για τον Froebel κρίνεται απαραίτητο το παιδί να αποκτήσει συνείδηση του εαυτού του στην προσχολική ηλικία, με την προσωπική του δραστηριότητα, την εύρεση λύσεων σε προβλήματα και τη χαρά της ελεύθερης δημιουργίας (Χαρίτος, 1998), αναπτύσσοντας μια θεωρία παιχνιδιού, βασισμένη σε αυτό που πίστευε ότι ήταν η φυσική ανάγκη του κάθε παιδιού για δραστηριότητα. Η εφεύρεση του Froebel για το νηπιαγωγείο ήταν ουσιαστικά μια σύνθεση των ιδεών των Fichte του Pestalozzi και του Rousseau, ενώ, ταυτόχρονα, είναι ο πρώτος ο οποίος διατύπωσε μια θεωρία για την προσχολική ηλικία με λεπτομερή εφαρμογή.

Ο Froebel πίστευε ότι πριν σχηματιστούν στη διάνοια του μικρού παιδιού οι έννοιες, πρέπει να προηγηθούν οι εντυπώσεις, οι απόψεις, οι αντιλήψεις και οι αναπαραστάσεις της φαντασίας, ειδάλλως οι έννοιες αποτελούν μια απλή αποδοχή ξένων επιδράσεων (Γαβαλάς, 1969).

2.2. Η οργανική σύνδεση του παιδιού με το σύμπαν

Ο Froebel πίστευε ότι η ζωή στο σύμπαν είναι ενιαία και ότι η ανθρώπινη ανάπτυξη ως σύνολο θεμελιωνόταν πάνω στον νόμο της ενότητας. Η έννοια της «εσωτερικής σύνδεσης» αποτέλεσε κομβικό σημείο στη θεωρητική θεμελίωση του Φρομπελιανού συστήματος. Η δυνατότητα αμοιβαίας σύνδεσης όλων των πραγμάτων, παρά την ποικιλία και διαφοροποίηση των επί μέρους στοιχείων, και η ενότητα που επιτυγχάνεται μέσα από το συγκερασμό των αντιθέσεων υπήρξε η κυρίαρχη δύναμη στη φιλοσοφία της παιδαγωγικής του Froebel, που, έχοντας δεχτεί την επίδραση του Hegel, σκεφτόταν στο επίπεδο αυτό με όρους εγγελιανής διαλεκτικής: Φύση - Άνθρωπος - Θεός (Χατζηστεφανίδου, 2008).

Η φιλοσοφία του Froebel αγκάλιασε έναν χριστιανικό πανθεϊσμό, που υπέθεσε ότι όλα τα πράγματα στη φύση (ζώα, φυτά και ορυκτά) συνδέονται και παρουσίασε τις αλληλένδετες σχέσεις μεταξύ ζωντανών και άψυχων πραγμάτων, ενσταλάζοντας στα παιδιά μια εκτίμηση για τις φυσικές μορφές και τις αρμονίες. Έτσι, ένα παιδί μπορεί να αναγνωρίζει τη συμφωνία της διανοητικά οργανικής σύνδεσής του με τον υλικό κόσμο (Κυργιαννή, 2014).

2.3. Παιχνίδι και αυτενέργεια

Ο Froebel ήταν πεπεισμένος ότι πρωταρχικός στόχος του νηπιαγωγείου θα πρέπει να είναι το παιχνίδι, η διαδικασία με την οποία πίστευε ότι τα παιδιά εξέφραζαν τις ενδόμυχες σκέψεις και ανάγκες τους (Κιαμίλη, 2007). Η ανταμοιβή της ενασχόλησης με το παιχνίδι για τον Froebel έχει να συνεισφέρει σε πολλαπλά επίπεδα, όπως ότι το παιδί θα αρχίσει να κατανοεί τόσο τις εσωτερικές όσο και εξωτερικές ιδιότητες των πραγμάτων καθώς κινείται μέσα από τα αναπτυξιακά στάδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας (Κιαμίλη, 2007).

Ο Froebel πίστευε ότι η τόνωση της εθελοντικής αυτό-δραστηριότητας οδηγεί στην ανάπτυξη των προτερημάτων και των δεξιοτήτων που καθιστούν δυνατό να λάβει μια αόρατη ιδέα και να την κάνει πραγματικότητα (Κιαμίλη, 2007). Αυτό-δραστηριότητα, για τον Froebel, είναι η αυθόρμητη δραστηριότητα κατά την οποία το παιδί διενεργεί με τη δική του παρόρμηση και τα κίνητρά του και αυτενέργεια είναι η αυτοπραγμάτωση μέσα από την οποία το παιδί μαθαίνει για τον εαυτό του καθώς και τη ζωή γύρω του (Kumar, 2008).

Υπάρχει μια θεωρία, η οποία αναφέρει ότι ένα παιδί καταλαβαίνει τις ανάγκες και τους στόχους του ενώ παίζει, εξωτερικεύει τον ψυχικό του κόσμο και έρχεται σε επαφή με το περιβάλλον και τις αισθήσεις που του προκαλεί, επιτυγχάνεται μια πολιτιστική επικοινωνία και κοινωνικοποίηση. Έχει αποδειχθεί ότι τα παιδιά έχουν τη μέγιστη αποτελεσματικότητα της μάθησης, παίζοντας παιχνίδια μέσα από τη χαλαρότητα της διαδικασίας, όπου η μάθηση γίνεται ενδιαφέρουσα και διασκεδαστική, ενώ η άτυπη και ελεύθερη ατμόσφαιρα δίνει στα παιδιά την ευκαιρία να μάθουν τις έννοιες, τις ιδέες, τα μαθηματικά ακόμα και τη γλώσσα (Kumar, 2008), χωρίς να τους ενοχλεί το συναισθηματικό κόστος που θα έχει ίσως ένα αποτυχημένο πείραμα.

2.4. Τα Δώρα - Η λογική της φύσης και η σύνδεση του παιδιού με τον υλικό κόσμο

Η πεποίθηση ότι ένα παιδί έπρεπε να είναι ενεργό και να ασχολείται με ουσιαστικό παιχνίδι οδήγησε τον Froebel να δημιουργήσει αυτό που πολλοί θεωρούν ως τη σημαντικότερη συνεισφορά του στην εκπαίδευση: «Τα δώρα και επαγγέλματα». Τα δώρα και τα επαγγέλματα ήταν μια σειρά από είκοσι συσκευές και δραστηριότητες, ουσιαστικά ένα πρακτικό σύστημα σπουδών, που αποσκοπεί στην εισαγωγή των παιδιών στις φυσικές μορφές και σχέσεις που βρίσκονται στη φύση. Αυτά τα απτά αντικείμενα και δραστηριότητες υπέθεταν ότι υπήρχε μια μαθηματική και φυσική λογική που κρύβεται πίσω από όλα τα πράγματα στη φύση. Τα δώρα λειτουργούσαν κυριολεκτικά ως εργαλεία για να ξυπνήσουν και να αναπτυχθεί η αναγνώριση των παιδιών στα στοιχεία που βρίσκονται στη φύση (Provenzo, 2019), υποδεικνύοντας τη θεωρία του Pestalozzi για τη σημαντικότητα της αισθητηριακής εμπειρίας μέσα από την παρατήρηση (Pound, 2014).

Τα δώρα ήταν στερεά, σφαίρες, κύβοι, παραλληλεπίπεδα, κύλινδροι, κομμένοι κύβοι σε μικρότερους, τούβλα, σπόνδυλοι και τόξα, τα οποία προσφέρονταν στα νήπια μέσα σε κουτιά. Αποκαλώντας τα «δώρα», ο Froebel προοιδαίνει για κάτι ευχάριστο και επιπρόσθετα το νήπιο μυείται στην έννοια της «προσφοράς», ακόμα κι αν δεν είναι έτοιμο ηλικιακά να την υλοποιήσει. Το κάθε δώρο είχε σκοπό να βοηθήσει το παιδί να κατανοήσει τις έννοιες του σχήματος, του μεγέθους, και τις σχέσεις μεταξύ τους. Τα δώρα του Froebel δεν ήταν μόνο έξυπνες εφευρέσεις αλλά αποτέλεσαν και κατάλληλες πρακτικές για τις γνωστικές και αναπτυξιακές ανάγκες των παιδιών. Το πρώτο δώρο, για παράδειγμα, ήταν ένα μάλλινο τόπι και αμέσως μετά μια συλλογή από έξι μαλακές μπάλες στα βασικά και συμπληρωματικά χρώματα. Η μπάλα, ένα τέλεια στρογγυλό σχήμα ή σφαίρα, είναι μια εξιδανικευμένη μορφή εξίσου αναλογική από όλες τις πλευρές, χωρίς τέλος ή αρχή, ως προς τη δική της επιφάνεια. Από πρακτική άποψη, το πρώτο δώρο χρησιμοποιήθηκε για την εισαγωγή των παιδιών σε βασικές έννοιες στον κόσμο γύρω τους. Πιάνοντας, ταλαντεύοντας, κυλώντας, ρίχνοντας, κρύβοντας την μπάλα και ούτω καθεξής, τα παιδιά έμαθαν για έννοιες, όπως π.χ. εδώ, εκεί, πάνω, κάτω, δεξιά, αριστερά. Με αυτόν τον τρόπο, ένα παιδί αναγνωρίζει τη συμφωνία μεταξύ της διανοητικά οργανικής σύνδεσης του δικού του όντος με αυτό του υλικού κόσμου (Provenzo, 2019).

Στην περίπτωση της σφαίρας, όλες οι πλευρές του αντικειμένου είναι στρογγυλές. Στην περίπτωση του κύβου, όλες οι πλευρές είναι ευθείες ή τετράγωνο. Ο συνδυασμός αυτών των δύο φαινομενικά αντίθετων αντικειμένων δημιουργεί μια σύνθετη μορφή του κυλίνδρου, η οποία περιλαμβάνει τόσο επίπεδες όσο και στρογγυλεμένες πλευρές. Σε κάθε μια από τις στερεές μορφές (σφαίρα, κύβος, κύλινδρος), ο Froebel άνοιξε τρύπες στο κέντρο. Πιέζοντας έναν μακρύ πείρο σε κάθε φόρμα, τα μέρη του δεύτερου δώρου έγιναν κορυφές.

Περιστρέφοντας γρήγορα τον κύλινδρο, θα εμφανιστεί η εικόνα μιας σφαίρας. Έτσι, τα παιδιά θα ανακαλύψουν πως ένα σχήμα μεταμορφώνεται σε ένα άλλο όταν τίθεται σε κίνηση και με αυτόν τον τρόπο αντίθετα πράγματα φαίνεται να μπορούν να συντεθούν ή να συνδυαστούν μαζί μέσω της διαλεκτικής διαδικασίας για τη δημιουργία μιας νέας ενότητας.

Σκοπός μέσα από αυτή τη συνάντηση με τη διαφορετικότητα των υλικών, των σχημάτων, των χρωμάτων και των μεγεθών-αναλογιών ήταν τα παιδιά να συγκρίνουν μέσα από αντιθέσεις και να αναπτύξουν την αισθητική τους αντίληψη. Καθώς τα νήπια μεγαλώνουν τα δώρα γίνονται όλο και πιο πολύπλοκα, διαιρούνται σε κομμάτια, τα μικρά παιδιά καλούνται να έρθουν σε επαφή με γεωμετρικές και μαθηματικές έννοιες (Provenzo, 2019).

Τα πρώτα έξι από τα δώρα του Froebel έδωσαν έμφαση σε τρισδιάστατα αντικείμενα. Το έβδομο δώρο, το «Παρκέτ», αντιπροσώπευε μια μετάβαση στο αφηρημένο. Τα υπόλοιπα Φρομπελιανά δώρα αφορούσαν διαφορετικές πτυχές της γραμμής, του μοτίβου, του χρώματος και της δομής: ογκομετρικές μορφές που θα μπορούσαν, επίσης, να παρέχουν σκελετικά στηρίγματα για δομές και αντικείμενα που θα δημιουργούσαν τα παιδιά. Το σύστημά του, όμως, σκόπιμα μετακινήθηκε από το απλό στο σύνθετο, από το συμπαγές, στο επίπεδο, στη γραμμή, στο σημείο και, στη συνέχεια, αντιστράφηκε για να φτάσει πίσω στις τρεις διαστάσεις με δραστηριότητες, όπως η συναρμογή σκελετών πάνω σε αποξηραμένα «μπιζέλια» και μοντελοποίηση του πηλού. Το «Peas-Work», το δέκατο δώρο, ήταν ένας λαμπρός τρόπος για να εισέρθουν τα παιδιά στις εισαγωγικές βασικές αρχές της μηχανικής, μια κατασκευή δομικής διαμόρφωσης με ξυλάκια και αποξηραμένα μπιζέλια.

Τα δώρα μας παρέχουν τα μέσα για να καταλάβουμε πόσο οι αφηρημένες έννοιες και, γενικά, οι φιλοσοφικές ιδέες μπορούν να συνδέονται με την πρακτική στην καθημερινή δημιουργική ρουτίνα των παιδιών (Provenzo, 2019). Τα δώρα του Froebel μπορούν να χρησιμοποιηθούν με στόχο την ανάπτυξη της δύναμης των χεριών, την κινητική δεξιότητα, τη μυϊκή δύναμη, την όραση, την ανάπτυξη συντονισμού ματιού-χεριού, τη σύγκριση και την αντίθεση αλλά και τον προφορικό λόγο, αφού η χρήση τους απαιτεί συζήτηση. Έχουν ως στόχο να βοηθήσουν το παιδί να κατανοήσει την εσωτερική σχέση και την ενότητα μεταξύ μαθηματικών, επιστήμης και αισθητικής.

Στην πραγματικότητα, εξακολουθούμε να χρησιμοποιούμε πολλές από τις ιδέες και τα υλικά του Froebel στην προσχολική εκπαίδευση, όπως, για παράδειγμα, τα «τουβλάκια-lego», για να ενισχύσουμε τις λεπτές δεξιότητες ή την αντίληψη του όγκου και του σχήματος αλλά και τα ατελείωτα παιχνίδια δομικού σχεδιασμού που μας προσφέρουν. Το παιδί είναι δημιουργικό από τη φύση, οπότε αν του δοθεί κάποιο υλικό, θα προσπαθήσει να δημιουργήσει νέες μορφές και συνδυασμούς με αυτό το υλικό (Provenzo, 2019).

2.5. Νηπιακοί Κήποι. Η σύνδεση με τη φύση

Οι γονείς του μικρού Froebel όταν ήταν δεκαπέντε ετών και για δύο χρόνια το έστειλαν να μαθητεύσει τα φυτά και δέντρα, με σκοπό να γίνει δασολόγος. Από αυτήν την εμπειρία και αργότερα, δουλεύοντας ως ορυκτολόγος και μελετητής κρυστάλλων στο Βασιλικό Μουσείο στο Βερολίνο, κατανόησε σε βάθος τη φύση. Θεωρεί ότι η μελέτη της φύσης βοηθάει το παιδί να κατανοήσει τον κόσμο. Έτσι, ιδρύει τον θεσμό: «Νηπιακός Κήπος» ή αλλιώς τα «κηπαράκια», ο οποίος εντάσσεται μέσα στους νηπιακούς σταθμούς. Ο όρος αυτός σχετίζεται με τη νατουραλιστική εικόνα του παιδιού «ως λουλουδιού που μεγαλώνει ελεύθερα», μας λέει η Κυργιαννή (2014), ενώ ο Froebel υποστήριζε ότι «όταν το παιδί παίζει

ελεύθερα στο χώμα, δεν κάνει τίποτα άλλο από το να ακολουθεί τον φυσικό νόμο της εξέλιξης της ανθρωπότητας, αναζητώντας τη φύση του». Τα «Δώρα» προσομοιάζουν τους κανόνες και τις ισορροπίες της φύσης μέσα από τις σχηματικές φόρμες τους, με σκοπό να συνδέσουν το παιδί με τον κόσμο, οπότε τα «κηπαράκια» λειτουργούν ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των συσκευών και της πραγματικής ζωής. Ο Froebel εφηύρε ένα σύστημα παιχνιδιού και μάθησης που στην πραγματικότητα φέρνει το παιδί κοντά στη φύση, δείχνοντάς του πώς συνδέονται τα πράγματα στον κόσμο (Κυργιαννή, 2014). Το παιδί δε χρειάζεται να κοπιάσει με στείρες μεθόδους, για να γνωρίσει την αρμονία των κανόνων της φύσης, αλλά να τη βιώσει με φυσικότητα.

3. Η σύνδεση της εκπαίδευσης του Froebel με το Bauhaus και οι επιρροές της διδακτικής του στη μοντέρνα τέχνη και αρχιτεκτονική

3.1. Η επιρροή του Froebel στο Bauhaus

Τον Μάρτιο του 1919, λίγους μήνες μετά την ήττα της Γερμανίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μέσα σε μια χαώδη κατάσταση, ο τριανταεξάχρονος αρχιτέκτονας, Walter Gropius, ίδρυσε στην προσωρινή πρωτεύουσα της Βαϊμάρης, το Bauhaus, μια πρωτότυπη σχολή αρχιτεκτονικής, πλαστικών και εφαρμοσμένων τεχνών, από τις σημαντικότερες εικαστικές πρωτοβουλίες των αρχών του 20ου αιώνα, μετατρέποντας την αισθητική αγωγή άξονα του εκπαιδευτικού συστήματος (Χαραλαμπίδης, 1993). Αυτή η μεταρρυθμιστική σχολή, συνέβαλε ουσιαστικά στην επεξεργασία των βασικών αρχών του μοντέρνου Design. Ο Gropius δημιούργησε μια ενιαία ακαδημία που θα αποτελείτο από την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, από τη Σχολή Εικαστικών Επαγγελματιών και από την Αρχιτεκτονική Σχολή (Rainer, 1997:15), υπερβαίνοντας, έτσι, τον διαχωρισμό ανάμεσα σε τέχνη, τεχνική και θεωρία.

Ο Gropius παραδέχτηκε την επιρροή του νηπιαγωγείου στο Bauhaus, λέγοντας: «Οι νέοι τύποι σχολείων που δίνουν έμφαση στις πρακτικές ασκήσεις (...) παρέχουν μια εξαιρετική προετοιμασία για το εποικοδομητικό πρόγραμμα του Bauhaus, αφού αναπτύσσουν ολόκληρο τον ανθρώπινο οργανισμό και ζητούσε από τους σπουδαστές του να επικαλεστούν τη παιδική τους ηλικία για τη δημιουργία μιας ολοκαίνουργιας οπτικής γλώσσας (KyongKim, 2004). Στα εργαστήρια του Bauhaus διδάσκονταν μαθήματα από επιφανείς καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες, όπως: «Διδασκαλία της Φόρμας, μέσω των εικόνων» με διδάσκων τον P. Klee, «Σεμινάριο των χρωμάτων» με διδάσκων τον W. Kadinsky, «Αφηρημένα μορφολογικά στοιχεία», με διδάσκων τον W. Gropius. Διδάσκοντες ήταν, επίσης, ο Johannes Itten, ο Gerhard Marcks, ο Lyonel Feininger, ο Adolf Meyer, ο Georg Muche, ο Oskar Schlemmer και ο Laslo Moholy-Nagy (Χαραλαμπίδης, 1993).

Παρατηρούμε ότι τα οπτικά στοιχεία που παρατηρήθηκαν σε έργα δασκάλων και μαθητών στο Bauhaus είναι παρόμοια με τις σχηματικές φόρμες και τη δομή στα δώρα και τα επαγγέλματα του Froebel, όπως τα βασικά γεωμετρικά σχήματα, η χρωματική ανάλυση ως προς τα βασικά και συμπληρωματικά χρώματα, το σημείο και η γραμμή αλλά και η τρισδιάστατη προσέγγιση, είναι ιδέες οι οποίες προβάλλουν ένα κοινό τρόπο σκέψης στην προσπάθεια για μια ουσιαστική ένωση όλων των πραγμάτων και τη συνοχή μεταξύ τους.

Οι «βασικές μορφές», η «μελέτη στο χρώμα», η λεπτομερή «μελέτη της φύσης μέσω υλικών» και οι «πλαστικές μελέτες σύνθεσης» προέκυψαν από την επιθυμία του Bauhaus να βρει μια ουσιαστική και καθολική οπτική γλώσσα και να ανακαλύψει μια χαμένη ενότητα των πολιτισμικών αναπαραστάσεων σε σχέση με τη πραγματική ζωή (KyongKim, 2004).

3.2. Η συνάφεια της παιδαγωγικής του Froebel με το προκαταρκτικό μάθημα του Johannes Itten στο Bauhaus

Η μεγαλύτερη και μονιμότερη ιστορική προσφορά του Johannes Itten στο Bauhaus ήταν αναμφίβολα η εισαγωγή του Προκαταρκτικού Κύκλου Μαθημάτων (Vorkurs), η οποία στόχευε στην ολιστική, σφαιρική εκπαίδευση (Rainer, 1997: 10-11), προοιωνίζοντας σύγχρονες εκπαιδευτικές μεθόδους σε σχέση με τη την εικαστική παιδαγωγική. Η επίδραση των διδακτικών ιδεών του Froebel στη διδασκαλία του Itten ήταν καταλυτικές, καθώς ο ίδιος είχε υπάρξει μαθητής του και είχε ήδη εφαρμόσει τις Φρομπελιανές ιδέες, στους μικρούς του μαθητές όταν δίδασκε σε δημοτικό σχολείο. Σύμφωνα με τον Johannes Itten, το πρώτο του καθήκον ήταν να απελευθερώσει τις δημιουργικές δυνάμεις και τα ξεχωριστά χαρίσματα των σπουδαστών στο Bauhaus, σαν μια προσπάθεια επιστροφής στην παιδική σκέψη και αντίληψη, χωρίς «προκαθορισμένες συνταγές» (Itten, 1963).

Ο Itten λέει ότι οι ασκήσεις με τη σύνθεση αφαιρετικών μορφών χρησιμεύουν στη βελτίωση της σκέψης και, ταυτόχρονα, στη μελέτη νέων τρόπων αναπαράστασης. Οι τρεις βασικές μορφές, το τετράγωνο, το τρίγωνο και ο κύκλος, αντιπροσωπεύουν τις διαφορετικές κατευθύνσεις στον χώρο. Ο Itten ζητούσε από τους σπουδαστές του να βιώσουν πραγματικά τις βασικές μορφές μέσα από σωματικές ασκήσεις ή ασκήσεις στον χώρο. Με τα χέρια τους να νιώσουν την ταλάντωση του κύκλου και με το περπάτημα στις γωνίες του δωματίου να σωματοποιήσουν τον τετράγωνο χώρο. Κατά τη διάρκεια του μαθήματος, βασικό ήταν οι σπουδαστές να μπορέσουν να «βιώσουν» τον χαρακτήρα της φόρμας κινησιολογικά μέσω του σώματος, «καθώς η κάθε μια απελευθερώνει ένα άλλο συναίσθημα μέσα μας» (Rainer, 1997: 45).

Ο Rainer (1997:34) ισχυρίζεται ότι αυτό είναι το ουσιαστικό κομμάτι της εικαστικής φιλοσοφίας και παιδαγωγικής του Itten στο Προκαταρκτικό μάθημα, η σχέση ανάμεσα στην κίνηση και τη φόρμα, η παράλληλη παρατήρηση του σώματος και του πνεύματος, η εμπειρία και το συναίσθημα πριν τη νόηση. Στη συνέχεια, δούλευαν τις αναλογίες στους όγκους, τις κλίμακες, τη χρυσή τομή, τον ρυθμό. Για τη μελέτη μιας τρισδιάστατης εμπειρίας, οι φοιτητές καλούνταν να πλάσουν σφαίρες, κύβους, πυραμίδες, κώνους και κυλίνδρους από πηλό, έτσι, ώστε να νιώσουν τις στοιχειώδεις γεωμετρικές μορφές στις τρεις διαστάσεις (Itten, 1975).

Εκτός από τη βασική γεωμετρία των πραγμάτων και την εμπειρία της «σύνθεσης», δύο πεδία στα οποία συμφωνεί ο Itten με τον Froebel ένα ακόμα σημείο ταύτισης είναι και η θεωρία των αντιθέσεων. Όπως ο Froebel πίστευε ότι αντίθετα σχήματα συνυπάρχουν το ένα μέσα στο άλλο, έτσι, και ο Itten δούλευε μέσα από ένα απεριόριστο φάσμα αντιθέσεων. Από τη θεωρία των αντιθέσεων στα χρώματα, προχώρησε στις αντιθέσεις: βάρους, υφής, επιφάνειας, όγκου, υλικού, όπως για παράδειγμα: απαλό-τραχύ, συνεχές-διακεκομμένο, ρευστό-στερεό, γλυκό-ξινό, αναπτύσσοντας την πολυαισθητηριακή αντίληψη και την εμπειρία των αισθήσεων των σπουδαστών. Στα ημερολόγια του Itten εμφανίζονται συχνά οι όροι: «εμπειρία», «συναίσθημα», «αίσθηση», «συναίσθηση». Η εικαστικοπαιδαγωγική «θεωρία» και πρακτική του, παρ' όλα τα ορθολογιστικά στοιχεία, ήταν βασισμένες σε μεγάλο βαθμό στο συναίσθημα και είχαν ως στόχο τη σύνθεση πνεύματος, σώματος και ψυχής, τη σύνθεση σκέψης, αίσθησης και ενέργειας και τη σύνθεση όρασης, αναγνώρισης και βιώματος (Rainer, 1997: 5).

Στη «Μελέτη Υλικών» έλεγε ότι οι σπουδαστές με κλειστά τα μάτια και με τις άκρες των δακτύλων τους έπρεπε να νιώσουν τις υφές και να σχηματίσουν συνθέσεις με τα υλικά: «Σιγά σιγά η αίσθηση της αφής βελτιωνόταν. Είχαμε σαν αποτέλεσμα φανταστικές δημιουργίες με

εντελώς καινούρια αισθητική επίδραση για τα δεδομένα της εποχής» (Rainer, 1997: 47). Όπως, επίσης, προκαλούσε τους σπουδαστές να προσπαθήσουν να συναισθανθούν την πορεία των αγκαθιών ενός γαϊδουράγκαθου για τον πιο πετυχημένο σχεδιασμό του (Itten, 1963). Ο Itten με μια μέθοδο προσωπική και ταυτόχρονα επηρεασμένη άλλες διδακτικές εισάγει την πολυαισθητηριακή αντίληψη των υλικών και του χώρου. Για να εμβαθύνουν και να μπορούν να ελέγχουν την αντίληψή τους, οι σπουδαστές έπρεπε να κοιτάζουν, να αγγίζουν και να σχεδιάζουν υλικά, όπως τον φλοιό του δέντρου ή τη γούνα. Σε αυτές τις ασκήσεις «αντίληψης και παρατηρητικότητας», ο Itten (1975: 37) ζητούσε από τους μαθητές να αναζητούν υλικά, ψάχνοντας στα ντουλάπια των γιαγιάδων και στους σκουπιδότοπους, ανακαλύπτοντας ξανά το περιβάλλον τους, δείχνοντάς μας τον δρόμο της συνειδητής ανανέωσης της ταυτότητας των υλικών, σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους.

Ο Itten ανέφερε ότι οι μέθοδοι διδασκαλίας του επηρεάστηκαν από την «εκπαίδευση μέσω παιχνιδιού» του Froebel και αποκαλύπτει, λέγοντας: «Το παιχνίδι γίνεται χαρά, η χαρά γίνεται δουλειά, η δουλειά γίνεται παιχνίδι» (Ambler, 2018). Στη σχολή του Bauhaus το προκαταρκτικό μάθημα του Itten ήταν γνωστό για τις ιδιαιτερότητες του διδάσκων στις παιγνιώδεις μορφές διδασκαλίας, ο ίδιος σε γράμμα του αναφέρει: «Πρότεινα να οργανώσουμε κάθε λογής παιχνίδια για τις επόμενες εβδομάδες. Έτσι, με μια κίνηση χτύπησα την παραδοσιακή ζωγραφική και ακαδημαϊκή προσέγγιση, οδηγώντας όλη τη δημιουργική δραστηριότητα στις ρίζες της, το παιχνίδι. Όσοι δεν μπορούν να το κάνουν αυτό αποτυγχάνουν ως σπουδαστές ή καλλιτέχνες. Κοντολογίς, έχω μετατρέψει το ίδρυμα σε μιαν ευλύγιστη οντότητα και καθήκον μου τώρα είναι, απ' αυτήν την κινούμενη ευπλαστότητα, να δημιουργήσω κατεύθυνση και τάξη. Αυτό με χαροποιεί» (Forgas, 1999: 64).

3.3. Οι επιρροές των νηπιαγωγείων “Froebel” στη μοντέρνα τέχνη και αρχιτεκτονική

Αυτό που υποστηρίζει ο Norman Brosterman στο βιβλίο του «Inventing kindergarten» (2002) είναι ότι οι θεμέλιοι λίθοι στη σκηνή της σύγχρονης τέχνης, αρχιτεκτονικής και design χτίστηκαν από καλλιτέχνες και αρχιτέκτονες οι οποίοι είχαν ήδη μνηθεί στο Φρομπελιανό σύστημα παιδαγωγικής σκέψης, δηλαδή ήταν μαθητές των πρώτων νηπιαγωγείων τα οποία, μάλιστα, ήταν και Φρομπελιανά. Ακόμα, όμως, και αν δεν υπήρξε μια κάποια τόσο άμεση επιρροή εξακολουθεί να εντυπωσιάζει η παρατήρηση ότι το νέο κίνημα του «Νηπιαγωγείου», όπως σχηματίστηκε από τον Froebel μετά από έναν αιώνα περίπου, μοιάζει σαν τρόπος σκέψης με τις βασικές αρχές της σύγχρονης τέχνης αλλά και με την παιδαγωγική πορεία της ακαδημίας του Bauhaus, το οποίο επηρέασε άμεσα τη μοντέρνα τέχνη και αρχιτεκτονική.

Ο Brosterman (2002) στο σύγγραμμά του: «Επινοώντας το Νηπιαγωγείο», υποστήριξε ότι αρκετοί σημαντικοί καλλιτέχνες, σχεδιαστές και αρχιτέκτονες, όπως ο Buckminster Fuller, ο Georges Braque, ο Piet Mondrian, ο Paul Klee, ο Wassily Kandinsky, ο Frank Lloyd Wright και ο Le Corbusier επηρεάστηκαν ως μικροί μαθητές τις προσχολικής εκπαίδευσης στα Φρομπελιανά νηπιαγωγεία (Provenzo, 2019). Για τον Brosterman, η ιδέα του Froebel ήταν: «Ο σπόρος της σύγχρονης εποχής», ο οποίος άγγιξε τους «Μορφοδότες», οι οποίοι ενθουσιάστηκαν, στην πραγματικότητα, από την «Πνευματική γεωμετρία» του Φρομπελιανού νηπιαγωγείου, μετά την έκθεσή τους στην αφηρημένη γλώσσα αυτής της παιδαγωγικής (Reitzes, 1998).

Ο Frank Lloyd Wright στην αυτοβιογραφία του μας μιλάει για το πώς είχε ανακαλύψει η μητέρα του τα «Φρομπελιανά Δώρα» το 1876 στην έκθεση εκατονταετηρίδας στη Φιλαδέλφεια. Μετά την επιστροφή της από την έκθεση η μητέρα του Wright αγόρασε ένα

σύνολο «δώρων» για να τα χρησιμοποιήσει μαζί με τους δύο μικρούς γιους της. Ο Wright μας διηγείται για τη βαθιά επίδραση που είχε το σετ στις εμπειρίες του: «Ένας μικρός εσωτερικός κόσμος χρώματος και μορφών ήρθε τώρα στα χέρια των μικρών δακτύλων μου». Σύμφωνα με τον Wright, οι γνώσεις του για το χρώμα οφείλονταν στα «δώρα», όπως και ότι μέσα από την ενασχόληση του με το «Peas-Work» πίστευε ότι είχε εισαχθεί στη σκελετική δομή των αντικειμένων αλλά και στην οργανική ένωση της αρχιτεκτονικής δομής με το περιβάλλον (Frampton, 1999). Όπως και ο αρχιτέκτονας Buckminster Fuller, πρωτοπόρος στους γεωδαιτικούς θόλους, ανακάλυψε τα δικτυώματα στη μηχανική, παίζοντας και συνδέοντας μπιζέλια και ράβδους, ακριβώς όπως στο «Peas-Work» του Froebel. Ο Χαραλαμπίδης (1993) μας λέει για τον Le Corbusier ότι ακολούθησε μια πιο «οργανική» και «γεωγραφική» αντίληψη στην αρχιτεκτονική του, που επέτρεπε στη γραμμή των κτιρίων να παρακολουθεί τα περιγράμματα του τοπίου, υπογραμμίζοντας τη σημασία που έδωσε η μοντέρνα αρχιτεκτονική στη συνοχή και τη σύνδεση της με το φυσικό τοπίο και σε αυτό το σημείο αναρωτιόμαστε για το πόσο μεγάλο ρολό έπαιξε ο Φρομπελιανός νηπιακός κήπος στη διαμόρφωση των μοντέρνων σχεδιαστών. Σύμφωνα με τον Wright, τα Φρομπελιανά παιχνίδια ήταν: «Η αφύπνιση του παιδικού μυαλού στη ρυθμική δομή της φύσης» (Brosterman, 2002).

Ο Le Corbusier στο περιοδικό «L' Esprit Nouveau» διατυπώνει τις βασικές του θέσεις, λέγοντας ότι στην τέχνη υπάρχουν νόμοι, όπως και στη φυσική, η πρώτη επαφή με τα πράγματα είναι στοιχειώδης για όλους τους ανθρώπους και καθορίζεται από το παιχνίδι ανάμεσα στις απλές φόρμες και τα βασικά χρώματα (Χαραλαμπίδης, 1993).

Ενώ ο Wassily Kandinsky (2013), ως ο πρώτος αφηρημένος ζωγράφος στη μοντέρνα τέχνη, κυκλοφόρησε το βιβλίο «Σημείο, Γραμμή, Επίπεδο», όπου ανέπτυξε τη θεωρία του για τα αυτόνομα εκφραστικά στοιχεία και τις αρμονίες στη γεωμετρία της φύσης. Ο Kandinsky μιλάει για τα πνευματικά αρώματα που εκπέμπουν τα σχήματα αλλά και για τις μουσικές τους εντάσεις και ισχυριζόταν ότι όλες οι φόρμες μεταφέρουν μια εσωτερική δόνηση στον άνθρωπο, παράγοντας αρμονικές δομές μέσα από αρχετυπικές ιδέες. Ο Kandinsky, όπως και ο Froebel συναισθανόταν τη δύναμη των πραγμάτων γύρω του και δούλευε μέσα στον χώρο να είναι κι αυτός ένα «σημείο» της πραγματικής σύνθεσης του κόσμου. Όπως και ο Froebel, πίστευε στην ενιαία πραγματικότητα με το σύμπαν και στην αμοιβαία σύνδεση με το άτομο για την αρμονία και την ανάπτυξη του.

Ο Klee περιγράφει για ένα σχέδιό του: «Μια γραμμή που πηγαίνει για έναν περίπατο» (Bourneuf, 2015) και ορισμένοι κριτικοί θα έλεγαν ότι τα έργα του έχουν μια πολύτιμη και εύθραυστη «παιδική» ιδιότητα, παρατηρώντας γεωμετρικές μορφές, όπως βέλη, αριθμούς και γράμματα, να κατοικούν συνήθως στους πίνακές του μαζί με φιγούρες ανθρώπων και ζώων.

Ένας μαθητής του Klee μας λέει: «Μας έδειχνε τη σύνθεση που αγκαλιάζει ολόκληρη τη ζωή, οργανική ή ανόργανη. Ζωολογία, βιολογία, χημεία, φυσική, αστρονομία, λογοτεχνία, τυπογραφία, όλα μας βοηθούσαν να καταλάβουμε πως με κάθε μόριο της ύπαρξης μας και με κάθε δραστηριότητά μας είμαστε μέρος της ανθρωπότητας και του ρυθμού του κόσμου» (Χαραλαμπίδης, 1993). Από τα μαθήματα του Klee στο Bauhaus αλλά και από ένα πλήθος σημειώσεων και καταγράφων του ιδίου για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται την τέχνη και την πραγματικότητα καταλαβαίνουμε ότι στον πυρήνα της πλαστικής του σκέψης υπήρχε η πεποίθηση ότι η τέχνη είναι λειτουργία γενετική, παράλληλη με τη φυσική και ο καλλιτέχνης, ακολουθώντας μια μορφογενετική διαδικασία αποβλέπει στη δημιουργία νέων αρχετύπων,

δε μιμείται τη φύση αλλά εργάζεται, όπως αυτή (Χαραλαμπίδης, 1993). Εδώ, βλέπουμε μια υπέροχη συμφωνία του Klee με τον Froebel, ο οποίος υποστήριζε σε μια πιο ρεαλιστική βάση για τα μικρά παιδιά ότι πρέπει να μαθαίνουν τη φύση και τους νομούς της μέσα στο φυσικό περιβάλλον και αποτέλεσμα αυτής της σκέψης ήταν τα «Κηπαράκια», μέσα στα οποία το παιδί ταυτιζόταν, καταρχήν, με την οντότητά του και μετά σχημάτιζε τη σύνδεση της ύπαρξής του με τον κόσμο.

Στο «Παιδαγωγικό Σημειωματάριο» (1978), ο Klee εκμυστηρεύεται ότι «Για τον καλλιτέχνη η επικοινωνία με τη φύση εξακολουθεί να είναι ο βασικότερος όρος. Ο καλλιτέχνης είναι άνθρωπος· φύση αυτός ο ίδιος· τμήμα της φύσης, μέσα στο φυσικό διάστημα».

4. Συμπεράσματα

Τα «Αφηρημένα μαθήματα» του Φρομπελιανού νηπιαγωγείου καλλιέργησαν και γονιμοποίησαν το έδαφος, προοιωνίζοντας την «αφαίρεση» στην τέχνη και την αρχιτεκτονική, σημειώνει ο Brosterman (2002), ανοίγοντας τον δρόμο για την αποδοχή του Μοντερνισμού. Η συμφωνία της παιδαγωγικής του Froebel με τη μοντέρνα τέχνη, εκπλήσσει για τον σύγχρονο τρόπο που δείχνει να σκέφτεται ένας παιδαγωγός, δημιουργώντας μια αδιάσπαστη ενότητα μεταξύ ζωής, μάθησης και αισθητικής, μέσα από την παιγνιώδη διδασκαλία, την επαφή με τις αισθήσεις της φύσης και τις αρμονίες.

Η προσέγγιση του Froebel στα νήπια, με τα εντοιχισμένα δώρα μέσα στα ξύλινα κουτιά, μάς λέει πολλά όχι μόνο για τον δημιουργικό τρόπο σκέψης του, αλλά και για την ευαισθησία που τον χαρακτηρίζει και τον κάνει να θέλει να βρει έναν τρόπο να μυήσει το νήπιο στον κόσμο στον οποίο θα μεγαλώσει αλλά και στη φύση από την οποία προέρχεται. Ένας κριτικός τέχνης θα μπορούσε να πει ότι ο συμβολικός αυτός τρόπος της προσφοράς μιας «μάλλινης μπάλας» μέσα σε ένα ξύλινο κουτί έχει προεκτάσεις εννοιολογικές στη φιλοσοφία και στη τέχνη.

Ο Froebel, έχοντας ανακαλύψει τα βασικά σημεία με τα οποία θα διαμορφωθεί η μοντέρνα, η αφηρημένη και η γεωμετρική τέχνη, αλλά και αρχιτεκτονική, κρατάει μόνο ό,τι είναι απαραίτητο σαν βασικό συστατικό της ιδέας του: γεωμετρία, σύνθεση, αρμονία, αφαίρεση. Επιστρέφει στα πρωταρχικά στοιχεία της ζωής, όπως έκαναν και οι μοντέρνοι καλλιτέχνες, για να παρατηρήσουν τη ζωγραφική των παιδιών και να απεμπλακούν από «διακοσμητικά» στοιχεία και «φίλτρα», τα οποία τους αποπροσανατόλισαν, προσπαθώντας να ανακαλύψουν ξανά το «νόημα» της ζωής.

Συμπερασματικά, αντιλαμβανόμαστε ότι η παιδαγωγική της αισθητικής μπορεί να ξεκινάει ακόμα και από την προσχολική ηλικία, όταν παρέχει τις δυνατότητες να δημιουργεί συνδέσεις με την πραγματική ζωή. Ένας μικρός άνθρωπος είναι έτοιμος από πολύ νωρίς να ανακαλύψει στον μικρόκοσμό του μεγάλες αλήθειες για την προσωπική του αρμονία με έναν τρόπο πολύ προσωπικό και εξατομικευμένο.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ambler, F. (2018). *The story of Bauhaus*. UK: Ilex Press.

Bourneuf, A. (2015). *Paul Klee: The Visible and the Legible*. Chicago: University of Chicago Press.

Brosterman, N. (2002). *Inventing Kindergarten*. New York: Harry N. Abrams.

Forgas, E. (1999). *Bauhaus. Ιδέες & Πραγματικότητα*. Αθήνα: Νησίδες.

- Frampton, K. (1999). *Μοντέρνα αρχιτεκτονική. Ιστορία και κριτική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Girard, X. (2005). *Μπαουχάους*. Αθήνα: Άγρα.
- Itten, J. (1975). Σύνθεση και μορφή. Το βασικό μάθημα στο Bauhaus και αργότερα. Αθήνα: Αντύλη.
- Itten, J. (1963). *'My Preliminary Course' in estaltungs-Formenlehre*. Vol 53.
- Kandinsky, W. (2013). *Σημείο Γραμμή Επίπεδο*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Klee, P. (1978). *Παιδαγωγικό Σημειωματάριο*. Αθήνα: Πάνας.
- Kohlstedt, K. (2019). Froebel Gifts. Ανακτήθηκε από: <https://99percentinvisible.org/episode/froebels-gifts/>.
- Kumar, S. (2008). Comprehensive Essay on Froebel's Educational Philosophy. *Education, I* (10), 1-15.
- KyongKim, J. (2004). *The Bauhaus or the childhood design* (Thesis). Kookmin University.
- Pound, L. (2014). *Πώς μαθαίνουν τα παιδιά*. Αθήνα: Πατάκη.
- Provenzo, E. F. (2019). Friedrich Froebel's Gifts. Connecting the Spiritual and Aesthetic to the Real World of Play and Learning. *American journal of Play, Board of Trustees of the University of Illinois*, 85-99.
- Rainer, K. W. (2000). Γιοχάννες Ίπτεν. Η εικαστική παιδαγωγική ως ολιστική εκπαίδευση. *Κείμενα Εικαστικών Καλλιτεχνών 6, Ένωση Καθηγητών Καλλιτεχνικών Μαθημάτων*.
- Reitzes, L. B. (1998). Review of the book: *Inventing Kindergarten* by Norman Brosterman, *Journal of the Society of Architectural Historians, Vol 57* (No 4), 477-480. Published by: University of California Press on behalf of the Society of Architectural Historians.
- Γαβαλάς, Λ. (1976). *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο, Πρώτο Σχολείο Ζωής, Η Ελληνίδα Νηπιαγωγός και το Έργο της*. Αθήνα: Δίπτυχο.
- Κιαμίλη, Φ., Νικολακάκη, Μ., & Σωφρονά, Ε. (2007). *Αγωγή προσχολικής ηλικίας*. Αθήνα: Οργανισμός εκδόσεων διδακτικών βιβλίων.
- Κυργιαννή, Μ. (2014). *Οι παιδαγωγικές απόψεις του Fr. Fröbel και της M. Montessori για την προσχολική αγωγή και η διάχυσή τους στην ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα (Μεταπτυχιακή διατριβή)*, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Λασκαρίδου, Ε., Λασκαρίδου, Α., & Εξαρχόπουλος, Ν. (1933). *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους*. Αθήνα: Εστία.
- Χαραλαμπίδης, Α. (1993). *Η τέχνη του εικοστού αιώνα*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χαρίτος, Χ. Γ. (1998). *Το Ελληνικό Νηπιαγωγείο και οι ρίζες του, Συμβολή στην Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής*. Αθήνα: Gutenberg.
- Χατζηστεφανίδου, Σ. (2008). *Ιστορία της Προσχολικής Αγωγής Ανθρωπολογικές και Παιδαγωγικές αντιλήψεις .Πρακτικές ανατροφής. Θεσμοί φροντίδας και εκπαίδευσης. Τόμος Α΄*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

